УДК 347.55

Шаповалова О. І.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ ТА СУЧАСНОСТІ

У статті розглядається проблема права на плоди та доходи при безпідставному збагаченні, визначається момент, з якого припиняється право власності на доходи від майна.

Ключові слова: *зобов'язання з безпідставного збагачення, право на плоди та доходи, квазі-договори, кондикційний позов, цивільна відповідальність.*

В статье рассматривается проблема права на плоды и доходы при безосновательном обогащении, определяется момент, из которого прекращается право собственности на доходы от имущества.

Ключевые слова: *обязательство из безосновательного обогащения, право на плоды и доходы, квази-договоры кондикційний иск, гражданская ответственность.*

In the article it is viewed the problem of the right for results and dividends in the case of unreasonable enrichment, find a moment of that period of time when the right of property is stopped.

Key words: *obligations for the unreasonable enrichment, right for results and dividends, quazy-contract, condictional case, civil responsibility.*

В умовах ринкової економіки актуальною є проблема не тільки права власника на плоди та доходи, що виробляються, добуваються, одержуються з речі або приносяться річчю, оскільки на цьому ґрунтується підприємницька діяльність, але й проблема таких само прав володільця, що можуть бути встановлені договором або законом.

Метою публікації є дослідження феномена – права на плоди та доходи незаконного добросовісного володільця, що закріплені законом як у Стародавньому Римі, так й у сучасності, обґрунтування доцільності та справедливості порушення права на плоди та доходи власника речі.

Інститут безпідставного збагачення був предметом дослідження цивілістів Д. В. Дождева, В. М. Хвостова, Н. Новоселової, К. Цвайгерта, Х. Кьотца, В. С. Єма, К. І. Скловського, Е. Шраге, Б. Б. Черепахина, І. Берестової, І. А. Покровського, В. Ю. Чуйкової та інших. Однак проблема отримання прибутків володільцем від безпідставно отриманого майна не підлягала ретельному дослідженню.

Право власності на плоди та доходи, що надає власна річ, було одним із постулатів цивільного права Стародавнього Риму. Правове регулювання прав добросовісного володільця розвивалося поступово. Римське право спочатку поділяло зобов'язання на два види залежно від підстав їх виникнення: зобов'язання, які виникають із контрактів, і зобов'язання, які виникають із деліктів. Пізніше виникали нові ситуації, не охоплені цією класифікацією, тому перелік підстав виникнення зобов'язань був доповнений ще квазіконтрактами (ніби-договорами) і квазіделіктами (ніби-деліктами), що було закріплено в Дигестах Юстиніана. Ніби-договори визнавалися джерелом зобов'язань подібно договірним, хоч й не були ні договорами, ні деліктами, однак питання про умови та межі відповідальності сторін вирішувалися римськими юристами так само, як у договорах.

Одним зі складових групи ніби-договорів були відносини безпідставного збагачення (condictioindebiti). Це такі випадки, як вимога повернення неналежного, сплаченого помилково; вимога повернення того, що отримано іншою особою внаслідок нездійснення тієї підстави, що малась на увазі, коли відбувалось надання; вимога повернення нечесно придбаного тощо. Хоч ці зобов'язання й подібні до реальних контрактів, де зобов'язання виникає на основі домовленості та передачі речей, однак у реальних контрактах набуття речі та плодів, доходів від цієї речі має законну підставу. У зобов'язаннях condictioindebiti немає законних підстав факту збереження свого майна, майнового інтересу за рахунок іншої особи.

Основними категоріями зобов'язань із безпідставного збагачення були:

а) позов про повернення не заборгованого;

б) позов про повернення представлення, мета якого не здійснилася;

в) позов про повернення краденого;

г) позов про повернення одержаного несправедливо чи за неправильною підставою [1, с. 202].

У Дигестах Юліан поділяє володіння на недобросовісне (свідомоволодіння чужим) та добросовісне. Він стверджує: «якщо хто-небудь володів цілком свідомо чужим маєтком, то він не робив би плодів своїми ні в якої частині». Однак добросовісний володілець «має при отриманні плодів таке саме право, яке надане власникам. Добросовісний покупець зробив посів, та й до того, як він зібрав плоди, він узнав, що маєток є чужим; запитується: чи робить він плоди своїми в силу здобування плодів? Я відповів: щодо здобування плодів добросовісний покупець повинен бути визнаний таким, доки маєток не буде відсуджений; тому що й чужий раб, якого я добросовісно куплю, до тих пір набуває для мене, використовуючи моє майно або свою працю, доки він не буде відсуджений від мене» [2, с. 358–359].

Хоч загальною нормою римського права було те, що право на плоди має власник речі, однак винятком із цього правила був випадок, що в разі, якщо річ знаходиться в незаконного, але добросовісного володільця, то він має право власності на плоди, що дає ця річ, до моменту відсудження речі.

К. І. Скловський надає такий коментар: «Із позицій здорового глузду такий підхід, що не відрізняється ні логікою, ні справедливістю, може бути оправданий лиш тім, що втрата володільцем права на плоди та доходи з моменту виявлення дійсного власника, що заявив про своє право шляхом пред'явлення позову, приведе до того, що володілець втратить і стимул до будь-якого господарського використання речі» [3, с. 341]. Вважаємо, що з моменту, коли добросовісний володілець узнає про своє незаконне володіння, він втратить не стимул до господарського використання речі, а припинить господарську турботу про річ. Дійсно, за справедливістю, з точки зору власника, право на плоди має власник речі, навіть якщо ця річ знаходиться в незаконному володінні, немає значення, добросовісному чи недобросовісному. Однак власник несе ризик вибуття речі зі свого володіння, внаслідок чого річ може втратити свої корисні особливості надавати плоди при відсутності господарської турботи. Тому такий виняток із правової норми сприяє тому, що володілець буде здійснювати цю турботу та відповідно буде мати право власності на плоди від цієї речі. Навіть якщо володілець втратив свою добросовісність та узнав про незаконність володіння, то стародавній римський законодавець сподівається, що володілець буде продовжувати дбати про річ, як про свою. Цій правовій нормі існує інше тлумачення Л. Петражицького з позиції господарської доцільності: «володілець, вважаючи річ своєю, свідомо включає її до сфери своєї господарської діяльності, та це планування його господарства шанується правом, адже інакше довелося порушувати живий господарський організм; відповідно недобросовісний володілець, тобто, який знає, що користується чужою річчю, не визнається як такий шановний господар [3, с. 345].

Таким чином, уважається справедливим установити залежність права володільця привласнювати плоди від чужої речі від його добросовісності. Саме тому, на нашу думку, римське право відносило зобов'язання з безпідставного збагачення до ніби-договорів, що добросовісний володілець, який безпідставно володів чужою річчю, прирівнювався до орендаря, який володів чужою річчю на підставі договору, тому і наслідки цього володіння були однаковими, тобто, як й орендар, так й добросовісний володілець мали право вилучати з чужої речі корисні властивості – плоди, та обидві ці особи мали це право до моменту припинення володіння, орендар – до моменту закінчення строку оренди, добросовісний володілець – до моменту вилучення речі в судовому порядку. Тому не можна погодитися з думкою І. Берестової, що «безпідставне збагачення (чи збереження свого майна, майнового інтересу за рахунок іншої особи без законних для того підстав) за своїм характером видається більш схожим на правопорушення. Проте безпідставне збагачення й ведення справ без доручення були віднесені до однієї групи»[4, с. 62]. Уважаємо, що римське право тому відносило ці два зобов'язання до ніби-договорів, що прирівнювало їх до договорів, а не до деліктів, та бачило в них схожі риси з договорами. Схожі риси зобов'язання з безпідставного збагачення з договорами полягають у тому, що добросовісний володілець та орендар мають право користуватися річчю та вилучати з неї плоди. Якщо б римське право розглядало зобов'язання з безпідставного збагачення як правопорушення, то не надавало би володільцю право власності на плоди. Це зобов'язання відрізняється від правопорушення тим, що особа, яка набула майно або зберегла його в себе без достатньої правової підстави, як правило, не знала про безпідставність свого володіння. Те, що ця особа була добросовісною, було презумпцією, тобто передбачалося, що ця особа не знає про незаконність свого володіння майном. Тому повернення потерпілому цього майна не вважається мірою відповідальності для набувача цього майна. Треба визнати, що римськими юристами допускалося пред'являти кондикційний позов для повернення краденого, але це було винятком, обходом закону, оскільки пред'являти злодію віндикаційний позов вимагало подолання судової тяганини.

Оскільки в римському праві набувач мав право вилучати плоди з безпідставно набутого майна до його відсудження, то не виникало питань із відшкодування доходів від безпідставно набутого майна й витрат на його утримання. Однак у сучасному цивільному законодавстві України змінилося правове регулювання цих відносин. При вирішенні правового режиму плодів та доходів, вилучених з безпідставно набутого майна, враховується не

тільки стан добросовісності набувача цього майна, а ще й момент повідомлення про безпідставність набуття майна. Якщо набувач добросовісний, тобто не знав та не міг знати про незаконність свого володіння майном, то отримані за цей період доходи стають його власністю. У цього набувача виникає обов'язок повернути це майно потерпілому в момент повідомлення про безпідставність його володіння. Якщо набувач цього не зробить та продовжує володіти майном, то таке володіння в період із моменту повідомлення до моменту вилучення майна у виконавчому провадженні визнається недобросовісним, що тягне певні наслідки (ст. 1214 Цивільного кодексу України (далі – ЦК). Таким чином, правове регулювання відносин із безпідставного збагачення в сучасності в нашій країні відрізняється від правового регулювання в Стародавньому Римі тим, що володіння безпідставно набутим майном за римським правом уважалося добросовісним, а, відповідно, набувач мав право власності на доходи до моменту відсудження речі. У сучасності відповідно до ст. 1214 ЦК, володіння вважається добросовісним, а, відповідно, набувач має право власності на доходи, до моменту повідомлення про володіння цим майном без достатньої правової підстави. Із цього моменту, якщо набувач не повернув це майно потерпілому, він зобов'язаний відшкодувати всі доходи, які він одержав, або міг одержати від цього майна, та відшкодувати потерпілому допущене ним погіршення майна. До речі, ця норма суперечить іншій, про повернення в натурі безпідставно набутого майна. Так, у разі неможливості повернення в натурі вартість цього майна визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна (ст. 1213 ЦК). А чому закон не вимагає від набувача сплати вартості майна потерпілому в момент його повідомлення в разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставне набуте майно? Напевно тому, що така вимога про сплату вартості повинна бути обґрунтованою в судовому порядку, як і вимога-повідомлення потерпілого про повернення майна.

Таким чином, з моменту повідомлення набувач несе ризик відшкодування доходів (які, можливо, він не отримає), ризик відшкодування допущеного ним погіршення майна, якщо в судовому порядку буде доведено право власності на це майно іншої особи. Вилучення в набувача безпідставно набутого майна не є мірою відповідальності, оскільки вилучається тільки те, що йому не належить, але чим він володіє безпідставно, однак з моменту повідомлення набувач несе майнову відповідальність у розмірі чистих доходів, які він, можливо, й не отримав. При покладенні цієї відповідальності вина набувача полягає в тому, що він не передав це майно потерпілому в момент повідомлення, хоч докази свого права власності на це майно потерпіла особа не зобов'язана надавати, це буде зроблено пізніше, в судовому порядку.

Уявімо собі таку ситуацію, що особа купила певну річ у злодія, наприклад, корову, заплатила за неї гроші, добросовісно вважає корову своєю та споживає молоко. Через деякий час з'являється справжній власник та повідомляє свою вимогу про повернення корови. Чи буде розумною поведінка особи, яка сплатила гроші за товар, передати цей товар на першу вимогу іншій особі, не отримавши за це компенсації? Якщо добросовісний володілець повірить на слово потерпілому (справжньому власнику) та поверне корову, то які підстави будуть у нього для пред'явлення регресного позову до продавця щодо повернення грошей? Якщо володілець не поверне корову після повідомлення, що вважаємо розумним, то справжній власник пред'явить позов до володільця про повернення корови, а володілець повинен повідомити про це продавця (злодія) та подати клопотання про залучення його до участі в справі (ст. 660 ЦК). Однак, усупереч справедливості, після повідомлення, законодавець перетворює добросовісного володільця на недобросовісного та із цього моменту встановлює санкції – зобов'язує його відшкодувати всі доходи, які володілець одержав, або міг одержати від цього майна та відшкодувати допущені володільцем погіршення майна. Уявімо собі, якщо корова захворіла, не давала плодів, то володілець буде зобов'язаний за цей період відшкодувати вартість плодів, які він не отримав, але міг би отримати від корови, якщо вона була би здорова, та ще компенсувати погіршення майна – зниження вартості корови внаслідок хвороби. Навіть якщо корова померла, виникає неможливість повернути корову в натурі, тоді треба відшкодувати її вартість відповідно до ст. 1213 ЦК. До речі, відповідно до ст. 1214 ЦК, володілець корови має право вимагати у справжнього власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на корову від часу, з якого він зобов'язаний повернути доходи, тобто з моменту повідомлення. Але як бути з витратами, що поніс добросовісний володілець до моменту повідомлення, якщо він не отримував доходів, наприклад, вирощував теля, або лікував, утримував хвору корову?

Якщо особа набуває право власності на похідній підставі, тобто набуття права власності певною особою ґрунтується на праві попереднього власника, то така особа завжди несе ризик, що такий правочин можливо буде визнаний недійсним, але цей ризик знижується, якщо цій особі відомий продавець, якого можна залучити до участі в справі про відсудження. Якщо ж ця особа виконує вимогу закону, тобто, ст. 1214 ЦК, та при першому повідомленні передає набуте на похідній підставі майно іншій особі, яка називає себе потерпілою, то тоді ризики першої особи збільшуються, оскільки вимоги так званої потерпілої особи можуть бути безпідставними, а пред'явити регресний позов до продавця виявляється неможливим за відсутністю доказів. Якщо ж не передати майно за першою вимогою будь-кому, хто її виставляє, то закон передбачає санкції – обов'язок відшкодовувати фактичні або вірогідні доходи, погіршення майна.

Дійсно, усі учасники майнового обігу несуть ризики: власник несе ризики втрати майна, набувач несе ризики визнання правочину недійсним тощо. Але санкції у вигляді відшкодування доходів, що одержані або можливо одержати від майна, на наш погляд, треба стягувати з особи, яка набула майно або зберегла його без достатньої правової підстави, з моменту набуття цією особою майна, якщо ця особа дізналася в цей момент про безпідставність цього набуття або могла дізнатися, тобто була недобросовісною з моменту набуття майна. Якщо добросовісний набувач був повідомлений про безпідставність набуття майна пізніше, то не повинно наступати із цього моменту правових санкцій, а потерпіла особа має право звернутися до суду. І в такому разі незаконний, але добросовісний володілець, на нашу думку, повинен мати право власності на плоди, що дає ця річ, до моменту відсудження речі, як це було встановлено в стародавньому римському праві. Ця норма буде відповідати конституційній нормі, що кожне володіння вважається законним, якщо інше не буде доведено в судовому порядку.

Уважаємо доцільним внести наступні зміни в ст. 1214 ЦК:

Особа, яка набула майно, або зберегла його в себе без достатньої підстави, але на час набуття знала, або могла знати про недостатню правову підставу набуття цього майна, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала, або могла одержати за час володіння цим майном, та відшкодувати допущені нею погіршення.

Особа, яка набула майно, або зберегла його в себе без достатньої підстави, але на час набуття не знала та не могла знати про недостатню правову підставу набуття цього майна, має право власності на доходи, які вона одержала за час володіння цим майном до часу відсудження цього майна.

Предметом подальших розвідок має бути безпідставне одержання чи збереження грошей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подопригора А. А. Основы римского гражданского права / А. А. Подопригора. – К. : Ін Юре, 1994.
2. Дигесты Юстиниана ; в пер. И. С. Перетерского. XXII.1.25. – М., 1984.
3. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве : [учебно-практическое пособие] / К. И. Скловский. – М. : Дело, 1999. – 512 с.
4. Берестова І. Безпідставне збагачення. Інститут набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у системі римського права / І. Берестова // Вісник прокуратури. – 10 (28) жовтень 2003. – С. 60–64.

© Шаповалова О. І., 2011

Стаття надійшла до редколегії: 19.05.2011 р.